

ANTIKVARISK MEDVERKAN 2020

Charlotte Skeppstedt

ST LAURENTII KYRKA UTVÄNDIG RENOVERING

Halland, Falkenbergs kommun och stad

KULTURMILJÖ HALLAND RAPPORT 2020:19

STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER

Stiftelsen Hallands Läns museer, Kulturmiljö Halland.
Uppdragsverksamheten, Halmstad 2020.
Antikvarisk medverkan 2020.
Bild framsida: St Laurentii kyrkas södra sida efter renovering.
Foto: Charlotte Skeppstedt (fotonr 2020-10).
Grafisk form: Anders Andersson.
Layout: Charlotte Skeppstedt.
Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet.
Kulturmiljö Hallands d nr 2018-200.

Charlotte Skeppstedt

ST LAURENTII KYRKA UTVÄNDIG RENOVERING

Halland, Falkenbergs kommun och stad

KULTURMILJÖ HALLAND RAPPORT 2020:19

Kungsbacka

Varberg

Falkenberg

Halmstad

Laholm

Hyltebruk

HALMSTAD

INNEHÅLL

Inledning.....	7
Läge	7
Bakgrund	7
Beslut och handlingar.....	7
Genomförande	7
Antikvarisk medverkan.....	8
Rapport.....	8
Historik och beskrivning.....	8
Före renovering.....	8
Fasader	8
Snickerier	11
Underslag	12
Urtavlor.....	13
Kopparplåt på tornhuvan.....	14
Utförda åtgärder.....	15
Fasader	15
Ankarjärnen.....	17
Snickerier	19
Underslag	22
Urtavlor.....	23
Övrigt.....	24
St Laurentii kyrka efter renovering.....	25
Antikvarisk kommentar.....	28
Källor och litteratur	28
Arkiv	28
Tryckta källor.....	28
Negativ.....	28

INLEDNING

Läge

St Laurentii kyrka är belägen i Gamla stan i Falkenberg, Falkenbergs kommun. Kyrkan ligger på medeltida kyrkplats i Falkenbergs äldsta delar, omgiven av bibehållen 1700- och 1800-talsbebyggelse samt medeltida gatunät. Kyrkan och kyrkogården kringgärdas av ett smidesstaket med grindar, som mot Storgatan tillkom 1883 och mot övriga sidor på 1940-talet. Kyrkotomten är gräsbevuxen med grusade gångar och kullerstensbeläggning och här finns gravvårdar från 1700- och 1800-talen. Norr om kyrkotomten ligger den gamla prästgården (1829), som upphörde att vara prästbostad 1891. Angränsande till kyrkotomten ligger också den tidigare tionsdeladan (1806), bostadshus sedan år 1900. Kyrkotomten användes som begravningsplats fram till 1884, då Kapellkyrkogården togs i bruk.

Bakgrund

St Laurentii kyrka var i behov av utvändigt renovering. Det fanns putsskador med släpp i ytskiktet, färgen var fläckig och vissa partier var helt färgrena. Fasad, fönster och portar var i behov av ommålning.

Församlingskyrkorna och deras inventarier representerar arkitektoniskt, konstnärligt och kulturhistoriskt något av det främsta som skapats i vårt land. Detta rika kulturarv skyddas av kulturminneslagen. Hallands län har drygt 100 kyrkor som skyddas enligt 4 kap 3 § kulturminneslagen.

Vid åtgärder i kyrkobyggnaden och dess inventarier, annat än normalt underhåll krävs tillstånd från Länsstyrelsen. Falkenbergs pastorat ansökte hos länsstyrelsen för utvändigt renovering av St Laurentii kyrka.

I Länsstyrelsens tillstånd för St Laurentii kyrka ställs krav på antikvarisk medverkan, vilket innefattar kulturhistorisk kontroll och dokumentation, deltagande vid byggmöten och sammanställning av kulturhistorisk rapport över åtgärderna.

Beslut och handlingar

Falkenbergs pastorat fick av Länsstyrelsen 2018-06-11, lst d nr 433-7326-17, tillstånd till fasadrenovering av St Laurentii kyrka. Handlingarna, som är daterade 2017-10-26, är upprättade av fastighetsansvarig Kåre Lindberg. Anbudshandling, daterade 2018-11-12, har tagits fram av Tomas Carlin, DEFYRA Arkitekter AB.

Genomförande

Renoveringen har utförts under hösten 2019 och arbetena slutbesiktigades 2019-11-08. Byggmötesprotokoll och teknisk kontroll har utförts av Tomas Carlin, DEFYRA Arkitekter AB. Entreprenör har varit Bröderna Bergströms Byggnads AB.

Antikvarisk medverkan

Antikvarisk medverkan och besiktning av de utförda arbetena har utförts av Kulturmiljö Halland genom byggnadsantikvarie Charlotte Skeppstedt. Åtgärderna har dokumenterats under arbetets gång och efter renoveringen.

Rapport

Syftet med föreliggande rapport är att redovisa den antikvariska medverkan och dokumentationen av renoveringsarbetena. Dokumentationen, består förutom en beskrivning av åtgärderna, även av fotografier under och efter renoveringen. Arkivmaterial förvaras hos Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3 i Halmstad, d nr 2018-200.

HISTORIK OCH BESKRIVNING

St Laurentii fungerade som Falkenbergs stadskyrka fram till 1892, då en ny kyrka byggdes på annan kyrkoplats. Kyrkan räddades 1897 från rivning genom att den uppläts som gymnastiksal fram till 1922. Efter en renovering 1926-28 återinvigdes kyrkan för gudstjänstbruk.

Stenkyrkans äldsta byggnadshistoria är oklar men långhusets äldsta västra del härrör troligen från omkring år 1300. Huruvida tornet är ursprungligt eller senare tillbyggt är oklart. Den medeltida karaktären framträder i de mer än metertjocka murarna och spår av den äldsta ingången finns i sydfasaden, igenmurad 1903. Under sengotiken 1450-1550 förlängdes långhuset med rak avslutning åt öster och gavelröset dekorerades med de höga smala spetsbågiga blinderingarna och den blinderingsfris, det s k strömskiftet, som idag är synliga i fasaden. Korfönstret tillkom vid denna ombyggnadsperiod, var sedan länge igenmurat men togs upp igen 1954. Kyrkan brändes under nordiska sjuårskriget 1563-70 och återuppbyggdes 1587-88.

Det århundrade som exteriört framförallt sätter sin prägel på den nuvarande kyrkan är 1700-talet, då kyrkan väsentligt förändrades. De vitputsade fasadernas fönsteröppningar i norr förstörades, liksom de södra förändrats under 1600-talet. Stentornet i väster fick 1787 sin nuvarande överbyggnad med den kop-

parbeslagna karakteristiska huven och slutna lanternin. Vapenhuset med brutet tak framför tornet tillkom 1797.

1980 genomgick kyrkan en total fasadrenovering. All befintlig puts bilades då ner. Till både utstockning och ytputs användas rent kalkbruk, troligen ett lufthärdande kalkbruk. 2002 genomfördes putsläggningar och ommålning av kyrkans fasader. Den här gången användes hydrauliskt kalkbruk till lagningarna och traditionell kalkfärg till avfärgning,

FÖRE RENOVERING

Fasader

Fasaderna var i behov av putsläggning och avfärgning. Fasaderna hade ett stort antal tunnputsläggningar som spjälkade från underliggande putslager. Särskilt putsen på södra sidan av tornet samt nedtill längs marken var dålig med spjälkningar, sprickor och missfärgningar. På övriga ytor fanns färgsläpp och färgrena ytor.

Putsen var i behov av renovering, med bl a färgsläpp och spjälkning av putsskikt.

Norra fasaden på långhuset innan renoveringen. Särskilt nedtill på fasaderna samt på södra tornfasaden fanns mycket skador på putsen. Dessa ytor putslagades troligen med hydrauliskt kalkbruk 2002.

Nedan och till höger exempel på ytor där det yttre putslagret spjälkar ifrån undre putslager.

Ovan och till vänster exempel på skador nedtill på fasaderna. Det går att se att det finns omputsningar och lagningar sedan kyrkan putsades om 1980.

Nedan. Fönsterbänken under korfönstret var belagd med mossa.

Snickerier

Snickerier som fönster, portar, ljudluckor, vindskivor var i behov av ommålning. Färgen flaggade och på fönster fanns löst kitt i falsarna. En del av järnbeslagen rostade.

Fönstren var i behov av ommålning, Färg flagnade, kitt var löst och beslag var rostiga.

Färgen på entredörren i väster och kordörren i norr (se foto föregående sida) var sliten och beslagen rostade.

Ljudluckorna var i behov av ommålning och ljudluckan på södra sidan var i så dåligt skick att den behövde nyttillverkas.

Vindskivan på vapenhuset var i behov av ommålning.

Underslag

Underslagen i takfoten på långhuset i järnplåt, målade i en ljusgrå kulör, hade rostskador och var i behov av ommålning.

Järnplåten som klär in underslaget i takfoten på långhuset var målade i en grå kulör liknande den på fönstren.

Urtavlor

Urtavlor var slitna, både målning och bronsering var i dåligt skick. Även fastsättningarna av siffrorna var dåliga, med krypande spik och rostande skruv.

Av någon anledning så avvek utseendet på urtavlan mot norr från övriga urtavlor.

Urtavlorna som finns i alla fyra väderstrecken var i behov av renovering. Bottenfärgen var dålig. Färgskiktet flagnade och var vittrad och bronsering på siffror och visare var dålig.

Många av siffrorna var lösa och kopparspiken kröp ut. Vid renoveringen 2002 skruvades en del siffror och skruvarna hade rostat.

Den norra urtavlan avvek i utseende från de övriga genom att hörnen nedtill var målade.

Kopparplåt på tornhuven

Det fanns en hel del hål och dåliga falser nedtill på torntaketets koppartäckning och runt urtavlor.

På torntaketets kopparplåtstäckning fanns en hel del skador i nederkanten. Ovan syns flera hål intill urtavlan och till vänster falser som gått isär på det ena hörnet.

UTFÖRDA ÅTGÄRDER

Fasader

Fasaderna har rengjorts med försiktig blästring för att få bort all gammal lös kalkfärg och få ett fast underlag. På södersidan på tornet samt nedtill runt om på kyrkan, ca 0,5-0,8 meter upp, har ytskiktet knackats bort. I övrigt har lös puts och sprickor knackats rena. Där mer än ytputsen släppt har grundning utförts med grundningsbruk, STO hydrauliskt kalkbruk 3 mm, på väl rengjorda och fuktade underlag. Ytputs, STO hydrauliskt kalkbruk 1 mm, har påslagits till ursprunglig tjocklek med bearbetning, struktur och utseende lika den befintliga slevdragna putsen. På sydsidan av tornet och nedtill längs marken har ett påslag på ca 10-20 mm utförts. Nertill har omputsning gjorts ca 0,5-0,8 meter över mark. Ytorna har kalkvattnats innan putsning och efter putsning, samt vid avfärgning. Fasaderna har avfärgats med kalkfärg, Kalkfärg V från Målarkalk AB, i flera tunna lager, 3- 4 stycken, som har påförts putsen med pensel och kryss-strykning.

På solbänken vid korfönstret i öster har mossan på solbänken av rödbrunt tegel tagits bort. Mossa och hela ytan har rengjorts försiktigt så att ytan inte skadats och behandlats med mossmedel.

Putsen har rengjorts med lättblästring och på det nedre fotografiet har puts knackats bort för att frilägga de rostande ankarjärnen.

Nedtill på fasaderna och på tornets södra sida fick ytputsen knackas ned eftersom den spjälkade från underliggande putslager.

Ovan. Fasaden på norra sidan håller på att putsas om nedtill med hydrauliskt kalkbruk från STO AB.

Till vänster. Putsen på kyrkan är slevdragen. På tornet blev ytan från början lite för grov jämfört med putsen på övriga kyrkan, men justerades sedan till en lite slätare struktur. Den nya putsen har fortfarande lite skarpare slevdrag än den gamla som är rengjord och ommålad ett antal gånger sedan den var nyputsad.

Runt ankarjärnen har putsen justerats så att dessa är mer fria och inte som tidigare halvt inputsade. Det blir spänningar i putsen vid ankarjärnen om putsen går upp för mycket på dem, med putssläpp som följd.

Ankarjärnen

Ankarjärnen på tornets fasader har där det behövs frilagts från putsen. På vissa hade putsen putsats upp på ankarjärnen vilket orsakade problem med putsbitar som spjälkade loss. Ankarjärnen har rengjorts från rost, grundats med mönja från Ottossons färgmakeri AB och målats med Beckers Metallgrund & Täckfärg i svart kulör.

Södra sidan på tornet och nedtill på långhuset norra sidan efter att fasadputsen har fått ny ytputs av hydragiskt kalkbruk från STO AB och avfärgats med Kalkfärg V från Målarkalk AB.

Övre delen på tornets västra fasad efter renovering med nykalkade fasader, renoverade ankarjärn och ommålad ljudlucka. På tre av tornets fasader behövdes främst rengöring av putsen innan ommålning med kalkfärg,

Vänstra hörnet på östra gaveln efter renoveringen. Runt ankarjärnet på hörnet fanns flera kraftiga sprickor som åtgärdats.

Fönsterbänken på korfönstret har rengjorts från mossa och behandlats med medel mot mossa.

Snickerier

Vid ommålning av fönster och dörrar har rengöringsgraden varit rengöring till fast underlag, tvättning och uppskarpning. Trärena ytor har grundats med halvolja, blandning mellan linolja och lösningsmedel. Vid omkittning eller omglasningar av fönster har ofärgat linoljekitt använts. Även om det bedömdes att det kan finnas alkydoljefärg på snickerier så har linoljefärg använts vid ommålningen. Fönster och kordörr har målats med linoljefärg i ljusgrå kulör, S2500-Y, från Ottossons Färgmakeri AB. Entrédörr i väster har målats med linoljefärg från Engwall o. Claesson AB i engelskt röd kulör.

Ljudluckan i söder hade kraftigt rötskadade jalu-silameller samt dålig infästning i muröppningen. En ny ljudlucka har tillverkats. Befintliga ljudluckor har rengjorts till fast underlag, tvättning och uppskarpning samt ommålning med linoljefärg. Ny ljudlucka har målats med linoljefärg. Linoljefärg i kulör S2500-Y från Ottossons Färgmakeri AB.

Vindskivan på vapenhuset har målats om med linoljefärg i ljusgrå kulör, S2500-Y, från Ottossons Färgmakeri AB.

På fönstren finns en del äldre hörngångjärn som rengjorts från rost, mönjats och målats med linoljafärg.

Det lilla fönstret på vapenhuset efter ommålning.

Entrédörren i väster efter ommålning med engelskt röd linoljafärg från Engwall o, Claesson AB.

Kordörren på norra sidan efter ommålning med ljusgrå linoljafärg från Ottossons färgmakeri AB.

Ljudluckorna har rengjorts från löst sittande färg, slipats och målats om med linoljefärg i ljusgrå kulör från Ottossons färgmakeri AB. Ljudluckan på södra sidan, fotografiet upp till höger, har nyttilverkats.

Vindskivan på vapenhuset har rengjorts från löst sittande färg och målats om med ljusgrå linoljefärg från Ottossons färgmakeri AB.

Underslag

Underslagens rostiga yta har rengjorts från rost och löst sittande färg. Den rengjorda ytan har rost-

skyddsmålats med Beckers Metallgrund & Täckfärg och målats om med linoljefärg i ljusgrå kulör.

Ovan. Underslagen har rengjorts från rost, rostskyddsmålats och målats om med linoljefärg i ljusgrå kulör från Ottossons färgmakeri AB.

Till vänster: Nyrenoverad urtavla med förgyllda siffror och visare.

Urtavlor

Urtavlorna har renoverats. Siffror och visare demonterades. Urtavlan har rengjorts och målats om med Beckers Metallgrund & Täckfärg i svart kulör. På urtavlan i norr rengjordes de nedre hörnen från färg så att även denna urtavla fick en rund form. Visare och siffror har förgyllts om. De har målats med Beckers Metallgrund & Täckfärg i gul kulör, grundats med guldgrund och belagts med bladguld 23,5 karat rosendoblé från Ottossons färgmakeri AB. Siffror och visare har sedan återmonterats. Siffrorna har fästs med kopparspik som originalet.

Ovan. Urtavla efter att siffrorna monterats bort.

Till vänster. Den norra urtavlan hade en annan målning då även de nedre hörnen var svartmålade. Vid renoveringen har kopparplåten i hörnen rengjort från svart färg.

Nedan. Urtavla efter att bottenfärgen målats om med svart plåtfärg, Beckers Metallgrund & Täckfärg, och siffror och visare har förgyllts.

Övrigt

På tornhuven har sprickor, hål, hårda foglagningar och lösa infästningar åtgärdats. Det gick inte att lödda igen skadorna utan de har fått åtgärdas med tätmassa och/eller popnitning och limning av kopparbitar. I övrigt har skadade delar av stuprör bytts. På vapenhuset byttes stuprören helt och har fått utkastare till ytan innanför kantstenen. Tidigare gick de rakt ner i marken. På södra sidan på vapenhuset har underlagspappen lagats i vid takfoten. På långhuset närmst tornet har provisoriska lagningar gjorts av undertaket i väntan på omtäckning av taket och enstaka trasiga tegelpannor har bytts. Problemet med undertaket på långhusets tegeltak upptäcktes när ställningen till tornet skulle byggas.

Till vänster: Stuprören på vapenhuset byttes till nya i kopparplåt och har fått utkastare nedtill.

Nedan: På långhusets tegeltak har undertaket lagats provisoriskt närmst tornet och trasiga tegelpannor har bytts till nya. Taket är i behov av omtäckning och därför gjordes inte mer än nödvändigt.

ST LAURENTII KYRKA EFTER RENOVERING

ANTI-KVARISK KOMMENTAR

Kyrkan putsades om med ett traditionellt luftkalkbruk 1980. Vid renovering 2002 fanns putsskador nedtill och på sydsidan av tornet. Vid renoveringen 2002 valdes ett naturligt hydrauliskt kalkbruk baserat på Jurakalk. Det verkar även finnas en del lagningar utförda mellan dessa årtal. Vid den nu utförda renoveringen valdes ett hydrauliskt kalkbruk från STO. Vid putsingen 1980 slevströks kyrkans fasader. Det nu valda kalkbruket var svårt att slevdraga då det satte sig ganska fort. Det första resultatet var för omjämmt med för skarpa kanter jämfört med äldre putsade ytor. Efter justeringar av putsningen blev resultatet acceptabelt och mer likt de äldre putsade ytorna.

Eftersom fasaderna nu har olika typer av kalkbruk och flera omputsade ytor valdes en utfylld kalkfärg som ströks i tunna lager.

Fönster och övriga träsnickerier målades 2002 med Jotun Drygolin Linoljefärg, som vid denna tid betecknades som en ren linoljefärg. Det är oklart om det var en ren linoljefärg eller om den även innehöll alkydolja. Enligt de senaste handlingarna är snickerier målade med alkydoljefärg. Bedömning gjordes dock att de kunde målas med linoljefärg.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkiv

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3 i Halmstad

Tryckta källor

Ahlgren, Bo: S:t Laurentii kyrka i Falkenberg. Falkenberg 1956.

Ljung, Anders: F:t Laurentii kyrka, Särtryck ur Falkenbergs stads historia II delen. Falkenberg 1950.

NEGATIV

Filer till fotodokumentationen utförd vid den antikvariska kontrollen av invändig renovering av St Laurentii kyrka, film nr 2020-10, förvaras i arkivet Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3 i Halmstad. Fotografierna är tagna av Charlotte Skeppstedt.

Fotografier tagna innan renoveringen, fotografier på sidorna 8 till 12, samt nedre fotografi på sidan 14 ära tagna av Tomas Carlin, Defyra Arkitekter AB.

Bröderna Bergströms Byggnads AB

Materialspecifikation St Laurentii kyrka

Datum: 2019-11-06

Utfört	Materialval	Leverantör
Dörrar	Engelsk röd	Engwall o Claesson AB Götlundagatan 11 124 71 Bandhagen 08-86 03 50
Allt järn	Beckers metall, grund och täckfärg	Engwall o Claesson AB Götlundagatan 11 124 71 Bandhagen 08-86 03 50
Urtavlor, siffror	Gul färg Beckers grund och täckfärg	Engwall o Claesson AB Götlundagatan 11 124 71 Bandhagen 08-86 03 50
Urtavlor, siffror	Guldgrund	Ottossons färgmakeri Kontoristgatan 10 247 70 Genarp Tel. 040-48 25 74
Urtavlor, siffror	Guld 23,75 k Rosendouble	Ottossons färgmakeri Kontoristgatan 10 247 70 Genarp Tel. 040-48 25 74
Grundning	Mönja på allt järn	Ottossons färgmakeri Kontoristgatan 10 247 70 Genarp Tel. 040-48 25 74
Avfärgning fasad	Kalkfärg V - PG1, KfV 7102	Målarkalk AB Brogårdavägen 11 265 75 Hyllinge 042-22 50 18
Fönster	Fönster: Linoljefärg Fönsterunderslag: S2500-N	Engwall o Claesson AB Götlundagatan 11 124 71 Bandhagen 08-86 03 50
Fönster	Ren trägrund, halvolja Kittning	Flügger Färg AB Västervallsv 2 302 50 Halmstad 035-21 72 73
Puts	Sto Hydrauliskt kalkbruk 3mm Kalkbruk stockning-ytputs Hydrauliskt kalkbruk 1mm	Sto Scandinavia AB Box 1041 581 10 Linköping 013-377 100

RAPPORTER FRÅN KULTURMILJÖ HALLAND HITTILLS 2020

RAPPORTNR	OBJEKT
2020:01	Lögnäs Skummeslöv RAÄ 39 och 41 SU
2020:02	Nio fornlämningar längs Suseån
2020:03	Ett hål i Hamngatan
2020:04	Boplatsaktiviteter fr tidigneolitikum och romersk järnålder invid bronsåldershög Kvibille RAÄ 35:1
2020:05	Medeltida lämningar i Storgatan, Halmstad
2020:06	Dagsås kyrka, textilförvaring och åtgärder i sakristian
2020:07	Dagsås kyrka, nytt pentryskåp
2020:08	Rosenfredsskolan uthus, Folkskolan 1, antikvarisk förundersökning
2020:09	Landa kyrka, nytt styrsystem
2020:10	Landa kyrka, belysning
2020:11	Grev Kristoffer 13, antikvarisk förundersökning inför renovering
2020:12	Grunnarp 3:12. Underlag inför tillståndsansökan för ändring av byggnadsminne.
2020:13	Trönninge 7:47 Förenklad arkeologisk utredningsrapport
2020:14	Vattenledning Åled Arkeologisk utredning, Steg 1
2020:15	Veddige kyrka, invändig ändring, antikvarisk konsekvensbeskrivning
2020:16	Lindbergs kyrka, framtagande av bemålat bräddtak, antikvarisk förundersökning
2020:17	Enslövs kyrka begravningsplats, Arkeologisk utredning inför utökande av Enslövs kyrkas gravplats
2020:18	Senmedeltida odlingshorisonter, en stenläggning och nyare tids avfall. Arkeologisk förundersökning och undersökning.
2020:19	St Laurentii kyrka Utvändig renovering

KULTURMILJÖ
HALLAND

Postadress: Bastionsgatan 3 | 302 43 Halmstad | Tel: 035-19 26 00
E-post: kansli@kulturmiljohalland.se | Hemsida: www.kulturmiljohalland.se